

OPLYSNINGSTIDEN i Danmark (1700-tallet)

Indholdsfortegnelse:

Introduktion om Oplysningstiden.....	1
Ludvig Holberg.....	3
Uddrag af Ludvig Holbergs roman <i>Niels Klim, Den underjordiske rejse</i> (1741).....	6

Introduktion om Oplysningstiden

Oplysningstiden regnes for at være det meste af 1700-tallet, men det var især i sidste halvdel, at den havde sin glansperiode. Betegnelsen oplysningstid kommer fra begrebet oplysningsfilosofi¹, der fik sin udformning i Frankrig, hvorfra den bredte sig til resten af Europa.

I denne korte introduktion bringes centrale citater, der forsøger at indfange generelle kendetegn ved oplysningstiden:

Ved filosofi forstod man i datiden al rationel² erkendelse til forskel fra teologiens. Vigtigst var **naturfilosofien**, dvs. naturvidenskaberne, som havde fået deres store gennembrud i 1600-årene med Newtons fysik, Harveys opdagelse af blodkredsløbet og mange andre opdagelser, som byggede på eksperimenter og empiriske iagttagelser af naturen, ikke på Bibelen eller de antikke forfatteres autoritative skrifter.

Ordet '**oplysning**' betegnede bestræbelsen på at bringe den rationelle erkendelse ud til bredere kredse end de lærdes ved at bruge folkesprogene fransk, engelsk, dansk osv. i stedet for de lærdes sprog, som i det centrale og vestlige Europa over alt var latin.

I oplysningstiden opstod for første gang en **diskuterende offentlighed** i saloner, klubber, aviser og tidsskrifter, hvor det var rationelle argumenter og ikke åbenbarede sandheder, der talte, og hvor også samfundets indretning kom til debat. (...)

Forestillingen om et historisk **fremskridt båret af fornuften** blev en central tanke. Det bedste samfund og de kloge mennesker lå ikke tilbage i tiden [til fx de græske filosoffer fra antikken], som man hidtil havde troet. Tværtimod havde de nulevende mennesker med deres moderne videnskab, teknik, militær, arkitektur og kunst nået et højere stade end de fortidige, selv grækerne og romerne, og ville være i stand til at skabe endnu bedre samfund i fremtiden.

¹ "Oplysningsfilosofien var overbevisningen om, at en nøgtern og kritisk erhvervelse af viden og en formidling af den indvundne erkendelse ville muliggøre en strålende fremtid for menneskeheden." Kilde: [Den Store Danske](#).

² Hvis noget betegnes som rationelt betyder det, at det opfattes som 'logisk', som 'noget, der giver mening' eller er 'fornuftigt'. Rationel kaldes den person, der ikke lader sig styre af sine følelser, men af sin logiske tænkning, af sin fornuft.

I fremskridtstanken lå et **opgør med forsynstanken**, dvs. forestillingen om, at den bestående verdens- og samfundsorden og historiens gang var styret af Gud. Verdensordenen var i stedet styret af naturlovene, som videnskaberne var i færd med at klarlægge, og samfundsordenen var styret af menneskene selv på måder, som kunne klarlægges ved, at man studerede den menneskelige natur og de eksisterende samfund lige så indgående, som naturfilosofien studerede naturen.

Hvis der fandtes en gud, hvad de fleste fortsat troede der gjorde, var han kun den, der engang havde skabt den fornuftige verdensorden, som nu fungerede af sig selv uden hans ustandselige indgriben. Dette standpunkt kaldes **deisme** (af 'deus': gud) til forskel fra ateismen³, som endnu var sjælden.

Et kendetegn ved oplysningstiden var desuden det skift, der skete fra - at kongen havde enevældig magt og anså det for forbudt og strafbart, hvis andre blandede sig i statens anliggender - til at det i 1757 blev tilladt at drøfte statens anliggender.

Denne øgede medindflydelse gav sig bl.a. udslag i, at kongen og regeringen i 1755 opfordrede til fri skriftlig debat om, hvordan landbruget kunne forbedres og effektiviseres. I 1757 blev "Undersaatter fra Borger-Klassen og andre gode, oplyste og retskafne Mænd" opfordret til at komme med forslag til forbedring af landets økonomi. Sådanne forslag blev udgivet i et tidsskrift med titlen *Danmarks og Norges økonomiske Magazin*.

Man har kaldt styret i datidens Danmark-Norge for '**den opinionsstyrede enevælde**', og dette styre gennemførte flere varige reformer end nogen anden af de europæiske stater, der gik under navnet 'oplyst enevælde'.

Vigtigst var de såkaldte landboreformer, der i løbet af de næste årtier bevægede sig i retning af, at bønder kunne blive fritaget for at skulle arbejde for godsejeren og dermed få frihed til at købe, eje og arbejde på egen jord. Et konkret resultat af reformarbejdet var [stavnsbåndets](#) ophævelse i 1788.

Desuden blev der i 1770 indført fuld **trykkefrihed**, som gav mulighed for og også i praksis åbnede op for en livlig diskussion i offentligheden - og der udkom et væld af 'oplysende' skrifter og magasiner. Den fuldstændig frie trykkefrihed (= ytringsfrihed på skrift) blev dog allerede indskrænket et par år efter, men var i praksis gældende igen i de sidste 15 år af 1700-tallet.

Læs [uddrag af Trykkefrihedsforordningen af 1799](#), hvor ytringsfriheden igen bliver indskrænket.

Kilde: Samtlige citater er fra artiklen [1700-talstema: Oplysningstid og reformpolitik](#) på [danmarkshistorien.dk](#). Artiklen er skrevet af en unavngiven person fra hjemmesidens redaktion. Senest redigeret i 2012. Mine fremhævelser.

³ Ateisme betyder afvisning af, at der findes en gud eller en guddommelig styrende kraft.

Ludvig Holberg

Ludvig Holberg: Fald-på-halen-komik, svidende karikaturer og spidsfindig ironi

De fleste af Holbergs tekster var sjove, da han skrev dem – og det er de stadigvæk. De har det hele: Fald-på-halen-komik, svidende karikaturer og spidsfindig ironi. Selv i dag kan man genkende hans personer, nyde hans nådesløse fremstilling af deres svage sider, og de forviklinger de kommer ind i på grund af dem. Men Holberg er mere end humor. Hans tekster er præcise billeder af hans egen tid – oplysningstiden – og de indeholder en konsekvent filosofi baseret på naturretstanken, der taler for tolerance, ytrings – og religionsfrihed og kvinderettigheder. Samtidig finder man et fascinerende spil mellem det komiske og det moraliserende.

Holberg er blevet kaldt den danske litteraturs fader, og dette er ikke helt ved siden af. Hans forfatterskab rækker over flere tusind sider og dækker en mangfoldighed af genrer. Fra komedier over den satiriske rejseroman og epistler til historiske og juridiske værker - alle ting, der i dag kan læses og nydes, om end det er hans komedier, der i størst grad har bibeholdt deres popularitet.

Med en sådan litterær mangfoldighed kan det være svært at vide, hvor man skal begynde – og hvad man måske helt skal udelade

Hvis man ikke specifikt er interesseret i jura eller historie, skal man holde sig til hans skønlitterære forfatterskab og hans epistler. Især den satiriske rejseroman "*Niels Klim*" og Holbergs mangfoldige komedier kan stadig få folk til både at grine og tænke – og det var det Holberg gerne ville.

Komedierne

Siden Holbergs komedier havde premiere, er de blevet spillet i en jævn strøm, og ikke som andre teaterforfatteres værker kun i de perioder, hvor de har talt specielt til tidsånden. I dag er *Jeppe paa Bjerget* det mest spillede teaterstykke i Danmark, og spørgsmålet "Hvorfor drikker Jeppe?" er blevet en talemåde.

Holberg skrev 26 komedier i perioden 1722-1726. De første femten skrev han på knapt et år, og det er i dem, man finder den største originalitet. En sådan litterær kraftpræstation var kun mulig, fordi Holbergs komedier for en stor dels vedkommende er skrevet over samme genreskabelon, men det gør dem ikke mindre læseværdige.

Holberg ville "gavne og fornøje", hvilket gør at hans komedier – ud over at være sjove – også har et positivt moralsk budskab, der på ingen måde er forsøgt skjult. Dette budskab er typisk placeret hos en person, der ikke er synlig i handlingen, fordi han hverken er part i konflikten eller tager parti, men som kommer frem i slutscenen og formulerer komediens morale, med en autoritet der er ubestridelig. I modsætning til den moderate moralist er komediens hovedperson en antihelt, der lider af en ofte tidstypisk mani, som forvrænger hans verdenssyn. Manien er altid skildret overdrevent, og komediens intrige handler om at få pillet antihelten ned fra sin selvbestaltede piedestal. Disse antihelte er typisk dynamiske og initiativrige personer, der i lyset af nutidens individualisme høster mere medfølelse, end de gjorde, da de blev skabt. Det er ikke hos Holberg, man finder en hyldest til de store lidenskaber. Han hylder alt, der er moderat og fornuftsbetonet. En del af hans moraler er måske forældede i dag, men de giver et glimrende billede af Holbergs tid og af ham selv.

I *Erasmus Montanus*, en af hans mest hyldede komedier, er Holberg så kompromisløs i sin kritik af manien, at han lader Erasmus Montanus, der med rette påstår at jorden er rund, blive tvunget til at indrømme, at den er "flak som en Pandekage". Erasmus er kommet tilbage til Bjerget efter et længere universitetsophold, men han kommer ikke, som den lærde mand og præst hans forældre håbede, men som en spradebasse, der slår om sig med latinske verber og logiske syllogismer. Han kan ikke længere snakke med folkene på bjerget, og han forkaster landsbyens gamle verdenssyn.

Dette medfører en krise i den lille landsby, og Erasmus' kontroverser med de stedlige autoriteter er mageløst og humoristisk skildret. Ingen har ret, og ingen er for gode til at få et stik med satirens pen. I substansen har Erasmus ret, men komedien giver ham det ikke – for spørgsmålet er ikke, hvem der har ret, men hvordan folk med forskellige livssyn kan fungere sammen. Også i denne komedie kommer løsningen i den sidste scene, hvor en repræsentant for militæret og kongemagten med vold og trusler får Erasmus til at vedkende sig Bjergets tro. Moralen spiller ligesom de fleste af Holbergs moraler på det moderate og fornuftsbetonede:

"En lærd Mand burdte fornemmelig kiendes frem for andre der paa, at han er meere temperere, modest og føyelig udi sin Tale end en Ulærd".

Holbergs radikale synspunkter på områder som kvindesag og ytringsfrihed er tydelig i en stor del af hans komedier, men samtidig viser komedierne også de mere reaktionære sider af Holberg. Et eksempel på dette er *Jeppe paa Bjerget*. Skuespillet om den fordrukne Jeppe, der egentlig bare vil slippe væk hjemmefra, men bliver gjort til baron, viser Holbergs store tiltro til den oplyste enevælde og de lærdes fortrinsret. Den ulærde mand skal ikke uden videre have magt – det gør ham grusom og hyklerisk. En holdning der synes at stå i kontrast til hans ellers meget liberale livssyn. Men det er disse forskelligartede holdninger, der er med til at skabe dynamikken og spændingen i hans forfatterskab.

Holberg er i høj grad et produkt af sin tid og forstod at skabe et litterært værk, der om noget er nyskabende inden for dansk litteratur samtidig med, at det er typisk for tidsånden.

Hvis man læser et større kvantum af Holbergs komedier, oplever man at en del af personerne går igen i flere af værkerne. Dette giver en følelse af sitcom⁴, hvor man møder de samme personer igen og igen i forskellige komiske situationer, og man opdager Holbergs spændvidde. Han får berørt et utal af livets aspekter – fra komiske små situationer alle kender, til de helt store spørgsmål om kærlighed, rettigheder og livssyn.

Epistlerne

Samme store spændvidde ses i hans epistler. De blev primært skrevet i Holbergs sidste seks leveår hvor han gennemsnitligt skrev én om ugen. Epistlerne dækker ligesom resten af hans forfatterskab et utal af emner. Og det er sjovt og lærerigt at følge Holberg igennem dem. Han beskæftiger sig med alt fra dagligdags ting som kaffedrikning og personlige aversioner til de helt store spørgsmål om tolerance, ytringsfrihed og naturretten – mange af de temaer han kompromisløst har været fortaler for hele sit liv. Han skriver spidsfindigt og motiverer læseren til at være kritisk overfor sine

⁴ Udtrykket sitcom betyder *situation comedy*, som på dansk betyder situationskomedie. Det stammer fra USA og bruges i dag om populær tv-underholdning. En sitcom spilles generelt af faste personer i fortsatte humoristiske historier, som foregår i families skød eller på en arbejdsplads. Populære ældre amerikanske sitcom er *Frasier*, *Seinfeld*, *Venner* og *Modern Family*. To kendte danske er *Langt fra Las Vegas* og *Klovn*.

vante tankemønstre og tage dem op til fornyet overvejelse. Hos Holberg er tvivl ikke moralsk forkasteligt, men sandheden kan altid findes ved rationel tankevirksomhed.

Niels Klim

Den satiriske rejseroman *Niels Klim* blev Holbergs store internationale gennembrud. Den er skrevet på latin og udkom i Leipzig i 1749. Ved at skrive på latin, og udgive uden for dobbeltmonarkiets grænser, lykkedes det Holberg at skabe sig en international læserskare og samtidig omgå den hjemlige censur. Romanen befandt sig med sin slet skjulte samfundskritik lige på grænsen af, hvad censuren kunne tillade.

Romanen handler om drengen Niels Klim, der kravler ind i en sprække i et bjerg, kommer til Jordens indre, og der finder et lille solsystem. Hver planet er en gennemført karikatur over forskellige måder at styre et land på. Det eneste styre der finder nåde for Holberg kritiske pen, er det utopiske fyrstedømme på planeten Potu. Her er beboerne træer, der kun kan bevæge sig og tænke yderst langsomt, hvilket gør styret fornuftigt og stabilt. Lovgivningen på planeten er en virkeliggørelse af naturretten, og der er religions- og ytringsfrihed. Samtidig har kvinder lov til at indtage offentlige embeder, og forbrydere straffes ikke, men søges helbredt. Det eneste sted hvor styret er kompromisløst er, hvis nogen foreslår reformer, der kan bringe styrets stabilitet i fare – dette kan straffes med døden. Alle reformer skal være velgennemtænkte og forsigtige.

Denne verden er en levendegørelse af Holbergs ideal. Filosofien i *Niels Klim* er tolerancens, men den afslører også, at denne tolerances baggrund er erkendelsens krise. Karikaturerne af de forskellige styringsformer er humoristisk, men vækker samtidig eftertanken – selv den dag i dag.

Holbergs liv og levned

Holberg blev født i 1684 i Bergen, som dengang var en del af dobbeltmonarkiet Norge-Danmark. Hans fader, der var oberstløjtnant, døde da Holberg var halvandet år, og moderen døde ni år senere. Holberg blev derefter opdraget af slægtninge på moderens side. Med en far, der var oberstløjtnant, var Holberg bestemt til en militær løbebane, men på grund af hans boglige evner valgte familien at lade ham følge den intellektuelle vej. I 1702 blev Holberg optaget på Københavns Universitet, og to år efter havde han taget både filosofisk og teologisk eksamen. Men hverken vejen som præst eller lærer tiltalte ham, og han tog i stedet ud på en række dannelsesrejser til de store kulturcentre i Europa. Rejserne åbnede hans sind og lærte ham tolerance - men det ledte ham ikke til at skrive. I 1709 blev Holberg optaget på Borchs Kollegium, og det var her han begyndte sit forfatterskab med at skrive historiske og juridiske værker.

I 1716 skrev han *Introduktion til Naturens og Folkerettens Kundskab*, en bog om den nye naturretsfilosofi der fæg henover Europa i denne periode, og en filosofi der kom til at præge hele hans forfatterskab. I 1717 fik han et professorat i metafysik, derefter i latinsk litteratur, og i 1730 fik han det professorat i historie, han hele tiden havde sigtet efter. I den periode skrev han en hel del, og det er bl.a. her hans satiriske digte og komedierne blev til. Samtidig skrabede Holberg penge sammen, som han brugte til at købe to godser, Brorupgård ved Slagelse og Tersløsegård ved Sorø. Disse blev lagt sammen, og der var nok til et baroni. Dermed blev satirikerens Holberg baron.

Holberg døde i 1754 som ungkarl. Trods sin kamp for kvinders rettigheder havde han aldrig giftet sig. Han efterlod sin arv til Sorø Akademi. På den måde støttede han også efter sin død oplysningen.

Af Sidsel Sander Mittet, danskstuderende v. Syddansk Universitet, Odense. Kilde:
<https://litteratursiden.dk/forfattere/ludvig-holberg>.

Uddrag af Ludvig Holbergs roman *Niels Klim, Den underjordiske rejse (1741)*

Uddrag af KAPITEL 9 "Klims rejse rundt på planeten Nazar" [*Om landet Cocklecu, hvor kvinderne har magten*]

(...) I det land der hedder Cocklecu, har de indrettet sig mindst lige så bagvendt, og for europæere at se aldeles forkasteligt. Det omvendte system her skyldtes dog ikke naturen, men kun lovene. Alle landets indbyggere er enebærbuske, og begge køn findes, men det er kun mændene der bliver forvist til køkkenarbejde og andre uværdige beskæftigelser. I tilfælde af krig melder de sig ganske vist til tjeneste, men de når sjældent højere end til at blive menige soldater. Kun ganske få bliver fændrik, og fændrik er den højeste militære rang et mandligt træ kan gøre sig håb om. Til gengæld betror man kvinderne alle de mest betydningsfulde opgaver, det være sig civile, kirkelige eller militære.

For ikke så længe siden havde jeg moret mig over potuanerne fordi de ikke gjorde forskel på kønnene når de fordelte deres embeder. Men det her folk forekom mig splittergale og fuldkommen naturstridige. Jeg kunne virkelig ikke begribe hvorfor mændene fandt sig i det. Selv om de fysisk var langt bedst udstyret, havde de affundet sig med at skulle bære dette uværdige åg og i hundredevis af år tålt denne vanære.

Det ville jo være så let som ingenting at ryste åget af sig, hvis bare de ville eller havde modet til at gøre op med kvindernes tyranni. Men den gamle indgroede vane havde gjort dem så blinde at det ikke faldt en eneste af dem ind at vove pelsen for at blive fri for den nedværdigende behandling. Nej, de troede simpelthen at naturen var indrettet sådan at kvinderne sad på magten mens mændene skulle væve, male mel, spinde, gøre rent og få bank.

Til forsvar for systemet fremfører kvinderne som regel følgende: Eftersom naturen har givet mændene fysisk styrke og armkræfter der er bedre egnede til at udføre hårdt arbejde, må man tro at det fra naturens side kun er mændene der er henvist til uværdigt og opslidende arbejde.

Udlændinge undrede sig når de kom ind i et hjem og så husets frue sidde i studereværelset med pen og papir, mens manden vimsede om i køkkenet og vaskede gryder og fade. Når jeg kom ind i et hus for at tale med manden, blev jeg hver eneste gang sendt ud i køkkenet, hvor

*én mand pudsede sølvtøj og én vasked potter og krukker,
kuet af konen, der råbte og skreg og svinged krabasken.*

Jeg lagde mærke til at denne bagvendte måde at indrette sig på havde nogle uhyggelige følger. For ligesom der i andre lande findes skamløse og liderlige kvinder der giver deres krop bort for penge og sætter deres dyd til salg, findes der her mænd og unge drenge der sælger deres nætter og til det

formål lejer sig ind på bordeller, hvis indgange er afmærket med skilte og uanstændige tegn. Og når de driver deres forretninger for åbenlyst og udfordrende, bliver de smidt i fængsel og pisket på torvet præcis som vores ludere. Omvendt går koner og piger her ganske uhindret omkring på gader og veje og ser på mænd. De nikker, blinker, pifter, kniber dem, råber til dem, chikanerer dem, overmaler deres døre med kærlighedserklæringer, praler ganske ubekymret med deres affærer og skryder af deres erobringer, præcis ligesom de uregerlige unge mænd hos os plejer at blære sig med at remse op hvor mange jomfruers og gifte koners dyd de har besejret. Man tager det heller ikke ilde op hvis koner og piger kommer med kærlighedsdigte og smågaver til de unge mænd. De på deres side spiller kølige og tilbageholdende fordi det er upassende for en ung mand uden videre at sige ja til en piges tilnærmelser.

Netop på den tid var der stor opstandelse over en pige der havde forført en søn af en rådmand. Den forseelse måtte hun høre meget for, og jeg hørte den unge mands venner mumle om at pigen snart ville blive stævnet, og at hun ved den førstkommende ægteskabsret skulle dømmes til ægteskab og æresoprejsning, især da der kunne fremlægges retsgyldige beviser på at den dreng som pigen havde lokket til en illegitim affære, stadig havde været jomfru. [Så var det jeg i mit stille sind tænkte: “Hvor er vi dog lykkelige i Europa! Og især i Frankrig og Storbritannien, hvor det svage køn svarer til sit navn, og hvor kvinderne lystre mændenes vilje så blindt at de snarere ligner maskiner eller robotter end væsner udstyret med en fri vilje.”]

Mens jeg opholdt mig hos enebærbuskene, turde jeg ikke åbent kritisere deres bagvendte praksis. Men efter at jeg havde forladt hovedstaden, gjorde jeg en del folk opmærksom på at det var unaturligt hvad der her foregik, eftersom det står klart ud fra den universelle ret – og det holder også alverdens folkeslag på – at det mandlige køn er skabt til vanskelige og betydningsfulde opgaver. De svarede at jeg forvekslede vaner og vedtægter med natur. De svagheder man kan bemærke hos kvinderne, skyldes udelukkende opdragelse – hvilket så tydeligt fremgår af forfatningen og forholdene der i landet, hvor vi ser kvinderne brillere med en dygtighed og begavelse som mændene andre steder forbeholder sig eneret på. For kvinderne i Cocleku er beherskede, alvorlige, fornuftige, besindige og fåmælte; mændene derimod er flyvske, forhastede og snakkesalige. Så når nogen fortæller noget vrøvl, har man udtrykket: “Sikke noget mandfolkepjank!” Og når nogen gør noget overilet og forhastet, siger de lokale: “Jaja, han er jo bare en stakkels mand!” Men de argumenter kunne jeg nu ikke slå mig til tåls med. Jeg holdt på at det var en bagvendt, fordrejet og fuldkommen naturstridig måde at indrette sig på. Og den forargelse som de nedladende kvinder havde vakt i mig, var årsagen til den ulykkelige beslutning jeg tog kort efter min hjemkomst, og som gav mig så mange vanskeligheder på halsen – som vi skal vende tilbage til senere.

Blandt de prægtigste bygninger i byen var det kongelige harem, der rummede 300 smukke mænd og unge drenge. De blev alle underholdt for dronningens regning og stod til rådighed for hendes lyster. Da jeg hørte at der var folk der roste mig for min flotte skikkelse, blev jeg bange for at dronningens jægere skulle komme og bortføre mig til haremmet, så jeg skyndte mig at komme af sted, og

— — frygten gav fødderne vinger.

(...)

(oversat af Peter Zeeberg til nudansk)

Kilde: http://holbergsskrifter.dk/holberg-public/view?docId=niels_klim%2FNiels_Klim_overs.page&toc.depth=1&brand=&chunk.id=chap9.